

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 5 Issue 6, Special Issue on Balkan Wars, p. 225-245, November 2013

Büyük Selçuklu Devleti Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasal, Sosyal, Dinî ve Kültürel Hayattaki Rolü (1018-1092)

Great Seljuk Vizier Nizâm'ul-Mulk's Political, Social, Religious And Cultural Life Role (1018-1092)

Dr. Mustafa Şahin
MEB-Tokat

Öz: Bu çalışma Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en güçlü döneminde Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşâh'ın hizmetinde büyük vezir olarak görev yapmış olan Nizâmü'l-Mülk'ün Selçuklu kültür alemine yaptığı katkıları incelemektedir. Siyasi kariyeri yanında Nizâmü'l-Mülk'ün birçok hayır kurumu kurdurması ve din adamlarını koruması ona Selçuklu kültür tarihinde önemli bir yer kazandırmıştır. Nizâmü'l-Mülk iktâ sisteminin kurulmasında ve medreselerin kendi adıyla düzenli ve sistemli hale getirilmesinde önemli rol oynamıştır. Siyasetnâme adlı eseri devlet, teşkilât, idare, sosyal hayat, dinî yapı ve hükümdarlara yol gösterme gibi birçok bakımdan önemli bilgiler içeren bir eserdir.

Anahtar Kelimeler: Nizâmü'l-Mülk, Selçuklu İmparatorluğu, İktâ, Medrese, Batınîlik, Siyasetnâme

Abstract: This study examines the cultural contributions of Seljuk Grand Vizier Nizam al-Mulk, who served sultans Tuğrul Beg, Alp Arslan and Malik Shah at the height of the Great Seljuk Empire. Along with his political career, his leadership to establish many charitable organizations and his patronage for the men of religion brought him to a prominent position in the cultural history of the Seljuk Empire. Nizam al-Mulk played a crucial role in the foundation of the Iqta (Land Grant) system and systemization of medrese education. His book, *Siyaset-namah* (Book of Government), includes guidance information for rulers on governance, organization, administration, social life, religious structure.

Keywords: Nizâm al-Mulk, Seljuk Empire, Iqta, Madrasah, Esotericism, Seyâsat-nâmeh

Giriş

Nizâmü'l-Mülk adıyla bilinen Hasan b. Ali b. İshak b. el-Abbâs¹, Doğu İnan'da Horasan'ın Tûs şehrine bağlı Nûkhan kasabasında 21 Zilkaade 408/10 Nisan 1018 tarihinde doğdu.² Nûkhan'da doğmasına rağmen Tûsî (Tûslu) olarak tanınmıştır. Tûs bucaklarından olan

¹İbnü'l-Âdîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler) (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar, Ali Sevim, (Ankara: TTK, 1989), 36; Ahmed Çelebi, *Tarih'ut-Terbiyet'il-İslâmiyye (İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi)*, (Beyrut, 1954), Türkçeye Tercüme Ali Yardım, (İstanbul: Damla Yayınları, 1976), 367.

²Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetame*, Çev, Nurettin Bayburtlugil, 5. Baskı, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2003), XVI; İbnü'l-Adîm, *age*, 39; C. E., Bosworth, "Nizam al-Mulk, Abû Ali Al-Hasan Ali b. Ihsak al-Tusî", *The Encyclopaedia of Islam*, Volume 8, Edited by, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs and G. Lecomte, (Leiden, 1995), 69.

Râdgân ve Beyhak yakınındaki³ çiftlik sahiplerinden bir dikhanın oğludur.⁴ Babası Nûkan Dikhanı Ali b. İshak'ın hizmetinde vazife gören servet sahibi bir adamdı.⁵ Bazı kaynakların Nizâmü'l-Mülk'ün babasının ismini Ali b. Ishak olarak kaydetmelerine rağmen Cami'üt-Tevârîh Muhammed olarak kaydetmiştir. Bir kısım kaynaklar da onun babasının Selçuklular'da dîvân kâtibi olduğunu belirtmişlerdir.⁶ Bu sebeple oğlu Horasan'da iyi bir tahsil görmüştür.⁷ Kendisinden başka üç kardeşi daha vardır. Bunlar Fahrü'l-Mülk Muzaffer, Cemâlü'l-Mülk Muzaffer ve Kivâmeddîn Ahmed'dir.⁸ Nizâmü'l-Mülk, süt annesinin yanında büyümüştür.⁹ Kardeşi Ebû'l-Kâsım Abdullah da zamanın önemli fakihlerindedir.¹⁰ İsfahan'da Muhammed b. Ali el-Edib ve Ebû Mansûr Şûcâ'dan, Nişâbûr'da üstad Ebu'l-Kâsım el-Kuseyrî'den ve Bağdat'da Ebu'l-Hattad b. el-Batar'dan hadis dersleri almıştır.¹¹ Küçük Hasan kısa zamanda İslâm Fıkhi'nda söz sahibi olmuştur. Hattatlık öğrenmiş, on bir yaşında hâfız olmuştur. Büyük âlimlerden ilim öğrenmiştir. Bir süre Horasan'da dolaşmış ve hadis ezberlemiştir. Bu ilgisi daha sonra onun hadis enstitüleri (imlâ) kurmasına ortam hazırlamıştır.¹²

Nizâmü'l-Mülk edebiyat alanında da sivrilmiş, zamanın okuyan, yazan ve konuşan seçkin kişileri arasına girmiştir. O, idarecilik alanına geçtiği zaman layığı ile yapacak derecede ehil idi.

1. Büyük Selçuklu Devleti'nin Hizmetine Girmesi ve Çalışma Hayatı

Nizâmü'l-Mülk'ün babası Fahrü'l-Mülk, Belh hâkimi Yâhur'un kâtibiydi.¹³ Genç Hasan başlangıçta babası ile birlikte Gaznelilerin Horasan vâlisi ya da Horasan Sipahsaları

³Fâsihi Ahmed b. Celâleddîn Muhammed Havâfi, *Mücmel-i Fâsihi*, C.2, Tsh. ve thş. M. Ferrûh, (Meşhed: Kitâb Furuş-i Bastan, Tahran, 1341), 201.

⁴İbnü'l-Adîm, *age*, 40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, C.10, Çev. Hey'et, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 179; Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", *Belgeler*, 36:30 (2005), (İstanbul), 77; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/8, (Ankara, 1967), 85.

⁵Gıyâsüddîn Hândmîr, *Düstûr el-Vüzerâ*, Tashih eden, Said Nefisi, (Tahran, 1371) 150; İbrahim Kafesoğlu, "Nizâmü'l-Mülk", *İ.A*, C.7, (İstanbul: MEB, 1988), 329-330; Ahmed Çelebi, *age*, 371.

⁶Hândmîr, Gıyaseddîn, *Târihü Habibü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi Beşer*, C.2, (Tahran: Kitabhâne-i Hayyam, 1333), 491.

⁷Hândmîr, *aynı yer*; Bosworth, *age*, 69.

⁸Havâfi, *age*, 201.

⁹İbnü'l-Adîm, *age*, 39.

¹⁰Kafesoğlu, *Nizâmü'l-Mülk*, 330.

¹¹Ali Sevim, *İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)*, 77; Ahmed Çelebi, *age*, 371; Mîrhând, Seyyid Hamidüddîn Muhammed b. Burhâneddîn Havendşâh b. Kemâleddîn, *Ravzâtü's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Müluk ve'l-Hulefâ*, C.4, (Tahran: Müessesesi-i Hayyam ve İntişarat-ı Pirûz, 1339), 3183; İbnü'l-Esîr, *age*, 144-146; Özaydın, *age*, 194.

¹²Hândmîr, *Habibü's-Siyer*, 494.

¹³İbnü'l-Adîm, *age*, 43.

Ebu'l-Fazl Sûrî'nin hizmetinde bulunmuştur. Dandanakan Savaşı'ndan sonra¹⁴ Tûs şehriden Hurevcird'e, oradan da Gazne'ye gitmiştir.¹⁵

Nizâmü'l-Mülk Gaznelilerden sonra Merv merkez olmak üzere Doğu İran hükümdarı olan Çağrı Bey'in hizmetine girmiştir.¹⁶ Alp Arslan'ın meliklik döneminde onun vezîri Gaznelilerden Selçuklu hâkimiyetine geçen Belh vâlisi Ebû Ali b. Şâdan'ın emrinde bir müddet kâtip olarak çalışmıştır.¹⁷ Nizâmü'l-Mülk, burada bir süre sıkıntı çekmiştir. Zîrâ âmiri olan amid tamahkâr bir insan olup Nizâmü'l-Mülk'ün gelirlerine sürekli el koymaktaydı. Habibü's-Sîyer müellifi; Çağrı Bey'in, Nizâmü'l-Mülk'ü Alp Arslan'ın hizmetine verirken: "Senin için O, (Nizâmü'l-Mülk) güvenilir bir insan olsun." demiştir.¹⁸ 1060 yılında Çağrı Bey'in ölümünden sonra belki de dîvân üyelerinin tavsiyesi ile babasının vassalı olarak oğlu Alp Arslan'ın vezîri olmuştur.¹⁹ Onun vezîr sıfatıyla daha Horasan'da iken büyük roller oynadığı, 12000 âlim, din adamı ve devlet hazinesinden karşılıksız maaş bağlamasından anlaşılmaktadır.²⁰

Selçukluların diğer vezîri Âmidül-Mülk Kündürî²¹ ile arasında sürekli rekabet daha Nizâmü'l-Mülk'ün ilk vezîrlik dönemlerinden itibaren başlamıştır. Nizâmü'l-Mülk'ün asıl rolü Sultan Tuğrul Bey'in ölümü üzerine baş gösteren taht mücadelelerinde görülür. Alp Arslan'ın taht kavgalarında amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ile mücadelesinde Alp Arslan'ı desteklemiştir. Tuğrul Bey'in taht mücadelesindeki başarısından sonra 6 Aralık 1063'te vezîr olmuştur.

Selçuklu tahtına geçen Alp Arslan tarafından Amidü'l-Mülk azledilerek ve vezâret Nizâmü'l-Mülk'e verildi.²² Böylece Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan'a Vezîrlerin Efendisi-Seyyidü'l-Vüzerâ oldu.²³ Amidü'l-Mülk tutuklandı. Amidü'l-Mülk tevkif edilip öldürüleceği²⁴ sırada cellada şöyle demiştir. "Nizâmü'l-Mülk'e de ki; Türkleri vezîr ve dîvân erbabını öldürmeye alıştırmakla ne kadar kötü bir iş yaptın! Başkası için kuyu kazan, kazdığı kuyuya

¹⁴Nizâm'ül-Mülk, *age*, Bayburtlugil Tercümesi, 13; El-Bundârî, *Zubdat al-Nusra ve Nuhat al-Usra, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çev. Kıvameddin Burslan, 2. Baskı, (Ankara: TTK, 1999), 59.

¹⁵Mîrhând, *age*, C.4, 3183; Abdülkerim Özeydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, C.33, (İstanbul, 2007), 194; Taneri, *age*, 87.

¹⁶Nizâm'ül-Mülk, *age*, Bayburtlugil Tercümesi, XVI; İbnü'l-Adîm, *age*, 40; Sevim, İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092), 77; Ahmed Çelebi, *age*, 368; Hândmîr, *age*, 151; Taneri, *age*, 87.

¹⁷Hândmîr, *Düstûr el-Vüzerâ*, 150-151; Aynı Müellif, *Habibü's-Siyer*, 494; Özeydın, *age*, 194.

¹⁸Hândmîr, *Habibü's-Siyer*, 495.

¹⁹İbnü'l-Adîm, *aynı yer*; M. Altay Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Târihi Rolü", *Türkler Ansiklopedisi*, Edt. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C.5, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 265.

²⁰İbnü'l-Adîm, *aynı yer*.

²¹Kündürî, Tuğrul Bey'in kâtipliğini yapmıştır. Sultan Tuğrul Nişabur'a gelince zamanın meşhur imamlarından Muvaffak'tan kendisine Arapçaya vakıf bir kâtip tavsiye etmesini istemiştir. İmam Muvaffak da Kündürî'yi tavsiye etmiştir. Kündürî daha sonra dîvânda kâtiplik de yapmıştır. Taneri, *agm*, 87.

²²Sadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn El-Hüseynî, *Ahbârü'd Devleti's Selçukiyye*, 2. Baskı, Çev. Necati Lügal, (Ankara: TTK, 1999), 17; El-Bundârî, *age*, 30.

²³Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Çev. Ahmet Ateş, C.I, (Ankara: TTK, 1999), 13.; Hândmîr, *Düstûr el-Vüzerâ*, 151, 153.

²⁴Mîrhând, *age*, C.4, 3155.

kendisi düşer (456/1063-1064)”.²⁵ Bu kötü işler senin zamanında ortaya çıktı. Ben de bundan endişe ediyorum.” Amidü'l-Mülk'ün söylediklerini Nizâmü'l-Mülk anlamıştır.²⁶ Burada Amidü'l-Mülk, vezîr öldürme geleneğinden bahsetmiş ve muhtemelen aynı olayın Nizâmü'l-Mülk'ün de başına gelebileceğinden bahsetmiş olmalıdır. Gerçekten de Nizâmü'l-Mülk'ün de sonu öldürülerek olacaktır. Amidü'l-Mülk öldürülürken cellâda, Tuğrul Bey'e şu sözleri ulaştırmasını söylemiştir. “Beni öldürdükten sonra benim dilimden sultana söyle. Senin amcan olan Tuğrul Bey'in uygun bulması ile vezîr oldum. Sen bana amcan kadar şefkat etmedin. Ben şehit oldum. Şehit olmakla da cennetin nimetlerinden faydalaniyorum.”²⁷ Görüldüğü gibi Amidül-Mülk kendisinin kesinlikle suçsuz yere öldürüldüğünden dolayı şehit olduğunu belirtmekte ve aynı zamanda da Sultan Alp Arslan'a kendisine karşı aldığı tutumdan dolayı sitem etmektedir.

Abbâsî Halifesi Kâim Bî Emrillah tarafından Nizâmü'l-Mülk,²⁸ Kıvâmu'd-devle²⁹ ve'ddîn ve Râzî Emîrû'l-mü'minîn lakabı verilmiş ve ayrıca Tâcü'l-hazreteyn, Vezîr-i Kebîr, Hâce Büzürg³⁰ ve Atabekü'l-cüyûş gibi lakablar almıştır.³¹ Nizâmü'l-Mülk'ün alâmeti³² ise nimetlerinden dolayı Allah'a hamd olsun demek olan Elhamdülillâhialâniamihi idi.³³

Âmidü'l-Mülk'ün azledilip hapse yollanması, Nizâmü'l-Mülk'ün yerini sağlamaştırılmıştır. Bundan sonra sözü daha fazla geçmeye başlamıştır. El-Bundârî'nin deyişiyle; “kalemî yürümüş, nefsi istekleri yerine gelmiş, sancağı yükselmiş, kılıcı kesmiş, siyaseti dal budak salmıştır.”³⁴ Görüldüğü gibi dirayetli bir vezîr olan Nizâmü'l-Mülk'ün³⁵ daha etkin olmasının engeli olan Âmidü'l-Mülk'ün ortadan kaldırılması bu vezîrin önünü açmıştır.

Nizâmü'l-Mülk idareyi tam olarak eline alır almaz devlet içindeki eski iç çekişmeleri bitirmiş, dîvânları yeni baştan düzenlemiş ve devletin temelini sağlamaştırılmıştır.³⁶ 26 Ağustos 1071'deki Malazgirt Savaşı hariç³⁷ bütün savaşlara sultanla birlikte katılmıştır.

Vezîr Nizâmü'l-Mülk; Abbâsî Halifesi Kâim Bî Emrillah'ın torunu Uddetüddîn'in Alp Arslan'ın Seferriyye Hatun'dan olan kızı ile evlenmesi sırasında Sultan Alp Arslan'ın nikâh

²⁵Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Â'yan*, Neşr, Ali Sevim, (Ankara: DTCF Yayınları, 1968), 128-129; Ali Sevim, “Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Â'yan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, II Sultan Alp Arslan Dönemi”, Ankara, *Belgeler* 29:23 (1998): 19-20; Hamdullah Müstevfî Kazvîni, *Tarih-i Güzîde*, Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâî, (Tahran 1362), 43; İbnü'l-Esîr, *age*, 144-146; Hândmîr, *Düstûr el-Vüzerâ*, 149; El-Bundârî, 28-29; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk Nâme*, C.I, Hazırlayan Erdoğan Merçil, (İstanbul, 1977), 53.

²⁶Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, 487.

²⁷*Age*, 486.

²⁸Saltanatın Düzeni.

²⁹Devletin Direği.

³⁰İbnü'l-Âdîm, *age*, 36.

³¹Özaydın, *agm*, 194.

³²Mühüründeki nakışı.

³³el-Bundârî, *age*, 59.

³⁴*Age*, 30.

³⁵Turgun Almas, *Uygurlar*, Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine Çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 286.

³⁶İbnü'l-Âdîm, *age*, 40-41.

³⁷Alp Arslan tarafından her ihtimale karşı, memleketi idare etmek vazifesi ile ağırlıkları ile birlikte Hamedan'a gönderildiği için katılamamıştır. Bkz. Bosworth, *age*, 70.

işlemlerinin yürütülmesi konusundaki vekili idi.³⁸ Görüldüğü gibi Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan'ın sadece devlet işlerini havale ettiği bir vezîri değil aynı zamanda çok güvendiği samimi bir dostudur.

Malazgirt Savaşı'nda yenilgi ihtimalini düşünen Sultan Alparslan, Nizâmü'l-Mülk'e oğlu Melikşâh'a destek olması ve kendisinin de vezîrliğe devam etmesini tembih etmiştir.³⁹ Bu tembih aslında Alp Arslan'ın oğlu Melikşâh'ı veliahd ilan ettiğini vezîrine söylemesidir.⁴⁰ Belki de bu bir vasiyet niteliği taşımaktadır ki, sultan Alp Arslan ile yetki kavgasına giren, zaman zaman araları açılan vezîre sultanın hâlâ güveninin devam ettiğini göstermesi bakımından dikkate şâyandır. Nizâmü'l-Mülk de bu vasiyetin gereğini yapmış ve 25 Kasım 1072'de Alp Arslan şehit edilince oğlu Melikşâh'ın (1055-1092) tahta çıkmasını sağlamıştır.

Nizâmü'l-Mülk'ün ikinci büyük rolü yine bir taht kavgasıdır. Bu kez daha Alp Arslan hükümdar iken isyan eden Kirman Selçuklu Hükümdarı Kavurd ile ilgilidir. Selçuklu imparatorluk ordusu Kavurd'u desteklemiştir.⁴¹

Alparslan'ın ölümüyle tahta geçen Melikşâh'a karşı kardeşi Kavurd tarafından çıkan isyanda⁴² Vezîr Nizâmü'l-Mülk, devlet içindeki önemli komutanlar üzerindeki etkisini de kullanmıştır.⁴³ Bu isyanın bastırılması konusunda sultan ona tam yetki vermiştir.⁴⁴ Artuk Bey'i Anadolu'dan yardım amaçlı çağırması, Kavurd 1073 Nisanında yenilmiş ve tahtın sahibi Melikşâh olmuştur.⁴⁵

Kavurd'a karşı yapılan savaşı kazanan vasal devlet kuvvetlerinin yağmalama ve diğer bazı istekleri kabul edilmeyince bu kez Kavurd diye bağırma başladı. Nizâmü'l-Mülk askerlere Sultan ile olayı görüşüp neticeyi yarın bildireceğini söyleyerek olayın ateşini söndürmeye çalıştı. Ancak, hapisteki Kavurd'u yayının kirişi ile boğdurarak Melikşâh'ı tek hâkim yaparken ertesi gün askerlere Kavurd'un yüzüğünün kaşının altındaki zehri içip öldüğünü söyleyerek askerlerin dağılmasını sağlamıştır.⁴⁶

Nizâmü'l-Mülk, Alp Arslan ölünce onun eşlerinden Gevher Hatun'un mallarını müsadere etmiş ve bu hatunun Sultan Melikşâh'ın başına galeler açacağını belirterek sultanın izni ile 467/1074 yılında onu öldürmüştür. Böylece Nizâmü'l-Mülk, Melikşâh'ın tahta

³⁸Sevim, *İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)*, 53.

³⁹El-Bundârî, *age*, 46; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 6. Baskı, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1988), 26.

⁴⁰Mîrhând, *age*, C.4, 3162.

⁴¹Raşid al-Din Fazlallah, *Câmi'Al-Tavarih*, C.2, Cüz 5, Yayına Hazırlayan Ahmed Ateş, II. Baskı, (Ankara: TTK, 1999), 44-45; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, 486.

⁴²Kavurd isyanının konusunda ayrıntılı ilgi için bkz. M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, (Ankara: TTK, 1989), 65-70.

⁴³Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddin-i İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâf-ı Medineti Herât*, C.1, Tashih; Muhammed Kâzım İmam, (Tahran, 1338), 389; İbnü'l-Âdîm, *age*, 41; Osman Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 71.

⁴⁴Ali Sevim, *İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)*, 53.

⁴⁵Turan, *age*, 36.

⁴⁶Nizâmü'l-Mülk, *age*, Köymen Terc. XVII; M. Altay Köymen, *age*, 67-68.; Bosworth, *aynı yer*, Köymen, *age*, 266.

çıkmasında⁴⁷ esas rolü oynamıştır. Bundan sonra Sultan Melikşâh “devletin bütün işlerini sana havale ettim, sen babasın.” demiş ve ona lakaplar vermiştir.⁴⁸

Yukarıdaki olaylardan Nizâmü'l-Mülk'ün maharetiyle tahtında rahat bir nefes alan Sultan Melikşâh vezîrine ihsanlara boğmuştur. Tûs dâhil birçok yerin ıktasını ona vermiştir. Sultan Melikşâh; Nizâmü'l-Mülk'e, daha önceleri yalnızca Türk beylerine mahsus olan genç şehzâdelerin eğitimindeki görevleri verdiği gibi Ata-Bey unvanını da ona vermiştir.⁴⁹

İbn Halikan'ın rivâyetine göre, Melikşâh'ın amcalarından birisi Sultana karşı ayaklanır. Sultanın ordusu isyan eden amcasının ordusunu bozguna uğratar ve askerlerden biri ele geçirilince elinde bir çanta ile Melikşâh'a senin askerlerin, komutanların ve yakınlarının çoğunun amcanı desteklediklerine dair mektuplar var der. Melikşâh da bavulu Nizâmü'l-Mülk'e okuması için uzatır. Vezîr bu bavulu açmadan yanan ateşe atar. Bu olaydan sonra devlet adamları, komutanlar ve ileri gelenler rahat bir nefes alırlar ve Melikşâh'ın gazabından kurtulurlar. Onun bu tutumu sultanın tahtta kalmasında etkili olduğu gibi vezîrin ileri görüşlülüğünün de bir göstergesidir.⁵⁰ Görüldüğü gibi Vezîr Nizâmü'l-Mülk dirayeti ve uyguladığı siyaseti ile bazı müşkülleri kan dökmeden halletmiştir.⁵¹

Bütün bu olaylarda Melikşâh tarafında kalması ve hükümdar olmasında çok etkili roller üstlenmesi, sultan tarafından onun Alp Arslan zamanındaki görevini daha da etkili olarak sürdürmesine sebep olmuş.⁵² Melikşâh vezîrini hil'atlandırmış, onunla birlikte ülkeye çok fazla hizmetlerde bulunmuştur.⁵³

Dîvânü'l-Resâil Kâtibi Ebû'r-Rıza Ebûl-Mehâsin), Sultan Melikşâh'ı çok sevmiş, ona yakınlık göstermiş, hatta Melikşâh, Nizâmü'l-Mülk'ü dışlamıştır. Kâtip de Nizâmü'l-Mülk'ün aleyhinde konuşmaya başlamıştı. Bu sebeplerden Melikşâh ile Nizâmü'l-Mülk arasında bir gerginlik oluşmuştu. Nizâmü'l-Mülk Sultan Melikşâh'a, kendisinin dedelerinden beri hizmet ettiğini, kendisinin dedelerine ve devlete karşı bir yanlısının olmadığını belirtmiş, böylece de gerginlik ortadan kalkmıştır.⁵⁴ Ebû'l-Mehâsin'den sultan yaptığı yanlısın karşılığında ondan 200 bin altın almış, sonra Ebû'l-Mehâsin Sâve'ye gönderilmiş, orada gözleri oyulmuştur.⁵⁵ Nizâmü'l-Mülk'ün yaptığı işler Sultan Melikşâh'ı kendisine minnettar bırakmıştır.⁵⁶

Vezîr Nizâmü'l-Mülk hem bir devlet adamı, hem danışmanlık yapan bilge bir kişi ve hem de sultanların en yakın arkadaşı idi. Nitekim 467/1074-1075 yılında Sultan Melikşâh hasta olup Kirman'a tedavi için gittiği sırada ve sonrasında onu teselli etmiştir.⁵⁷ Bütün bunlara rağmen Melikşâh ile vezîrin arası açılmaya başlamış ve gittikçe de derinleşmiştir.

⁴⁷İbnü'l-Esîr, *age*, c. 10, 80-81; Sevim, *İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)*, 77.

⁴⁸İbnü'l-Esîr, *age*, C.10, 83.

⁴⁹Nizâmü'l-Mülk, *age*, Köymen Terc. XVI.

⁵⁰Ahmed Çelebi, *age*, 373.

⁵¹Ahmed Çelebi, *age*, 369.

⁵²İbnü'l-Âdîm, *age*, 36.

⁵³el Bundârî, *age*, 49-50.

⁵⁴Sibtübnü'l-Cevzî, *age*, 256-257; Sevim, *İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)*, 65-66.

⁵⁵Sevim, *İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)*, 66.

⁵⁶Ahmed Çelebi, *age*, 369.

⁵⁷Hâfız Ebrû, Şehâbeddîn Abdullah Hâfî, *Coğrafyayı Hâfız Ebrû*, C.3, Tashih, Sâdık Seccâci, (Tahran, 833), 24-25.

Sultan Melikşâh, devletin dizginlerini eline geçirdiğini gördüğü Nizâmü'l-Mülk'ün de rolünü azaltıp devlette Türk karakterinin etkisinin daha da hissedilmesini istediğinde: "Sen hükümdarlıkta bana ortakısın ve bana danışmadan istediğin şeyi yapıyorsun. Oğullarına vilâyetleri ikta olarak veriyorsun. Emredeyim vezîrlik sarığını-kavuşunu başından, divitini elinden alsınlar."⁵⁸ dediği zaman ise vezîr de o güne kadar ve o günden sonra pek alışık olunmayan ve bir hükümdara söylendiği için şaşılacak sözlerle cevap vermiştir. "Benim kavuk ve divitimle senin taç ve tahtının devamı yakından ilgilidir. Ben olmazsam sen de olmazsın. Seni amcan Kavurd'a karşı koruyup da bu güne getiren benim."⁵⁹ Bu sözleri söylemesinden sonra gözden düştüğü de bir gerçektir.⁶⁰ Sözleri götürüp getirenler her iki tarafa da bazı ilaveler yapınca sultanla hükümdarın arası iyice açılmış, bundan sonra sultan, vezîrini Tâcü'l-Mülk'ün ellerine âdetâ teslim etmiştir.⁶¹ Nizâmü'l-Mülk'ün vezâretteki görevi bu olaydan sonra da devam devam ettiyse de artık Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim söz sahibidir.⁶² Havâfi ise Nizâmü'l-Mülk'ün tamamen görevden alındığını ve yerine Tâcü'l-Mülk'ün getirildiğini⁶³ kaydetmiştir.

Sultan Melikşâh'ın tüm bunlara karşılık onu görevden alması gerekirdi ancak bütün bu olup bitenlere rağmen onu görevden almamıştır. Ancak vezîrin de artık gözden düştüğü bir gerçektir. İbnü'l-Esîr, vezîrin 484485 Muharrem-Safer/1092 yılının Şubat ve Mart aylarında Bağdat'da hastalandığını, bu hastalık sırasında halka bolca sadaka dağıttığını ve bir süre sonra da iyileştiğini⁶⁴ kaydetmiştir.

2. Nizâmü'l-Mülk'ün Öldürülmesi ve Cinayetin Faileri Hakkındaki Görüşler

Sultan Melikşâh'ın Bağdat Abbâsî halifesi ile evlenip mutsuz olan ve Isfahan'a dönen kızının öcünü almak için sefere çıkarken yanında vezîri Nizâmü'l-Mülk de vardı (1092 Sonbaharı).

Ordunun konakladığı sırada vezîr yolda sultanın gerisinde kalmıştı.⁶⁵ Nihâvend ile Sâhe arasında⁶⁶ akşam iftarını açtıktan sonra çadırına Batînî Hasan Sabbah'ın adamlarından sûfi kılığında biri bir konuda uğradığı haksızlıktan dolayı şikâyet için veya yardım istemek için dilekçe verip bu dilekçeyi de Nizâmü'l-Mülk okurken fedaî hançerleyerek öldürmüştür.⁶⁷

Vezîr'e derhal yardıma koşulmuşsa da kurtarılamamıştır. 10 Ramazan 485 Perşembe/14 Ekim 1092 Cumartesi günü ölmüştür. Suikastı düzenleyen kişi kaçarken ayağı çadırın ipine takılıp düşünce yakalanıp öldürülmüştür.⁶⁸ Kalânîsî ise öldürenlerden hiçbir haber

⁵⁸Râvendî, *age*, 85-86; Reşîdü'd-din Fazlullâh, *Camîü't-Tevârih (Zikr-i Âli Selçûk)*, Yayıma Hazırlayan Erkan Göksu-Hüseyin Güneş, (Ankara, 2010), 134.; el-Bundârî, *age*, 63, 134.

⁵⁹Râvendî, *age*, 131; Reşîdü'd-din Fazlullâh, *age*, 134; El-Bundârî, *age*, 63; Ahmed Çelebi, *age*, 372-373; İbnü'l-Esîr, *age*, C.10, 176-178; Mîrhând, *age*, 3198-3199; Mustafa Şahin, *Sirâcu'l Mülûk, Siyâset-Name, Ahkâmü's-Sultaniyye ve Kutadgu Bilig'e Göre Hükümdar Dışındaki Üst Düzey Devlet Görevlilerinin Karşılaştırılması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Tokat, 2007), 13.

⁶⁰Aynı yer.

⁶¹Râvendî, *age*, 131.

⁶²Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, 491.

⁶³Havâfi, *age*, C.2, 200.

⁶⁴İbnü'l-Esîr, *age*, C.10, 174; Sevim, *İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)*, 74.

⁶⁵Ahmed bin Mahmûd, *age*, 164; Ebu'l-Hasan Ali, *age*, 17; Nüveyrî, *age*, 85-86; Hândmîr, *age*, 169.

⁶⁶İbnü'l-Âdîm, *age*, 56.

⁶⁷Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yay, 2002), 208.

⁶⁸Ahmed bin Mahmûd, *age*, 164; Ebu'l-Hasan Ali, *age*, 17.

alınmadığını belirtmiştir. Nizâmü'l-Mülk öldüğünde yaşı sekseni geçmişti.⁶⁹ Ömrü 76 yıl 10 ay 19 gündür.⁷⁰ İsfahan'da gömülmüştür.⁷¹

Vezâret süresi yirmi yedi yıldır.⁷² Nizâmü'l-Mülk 1064 yılından öldüğü 1092 yılına kadar 28 yıl⁷³ aralıksız devam eden vezîrliği sırasında Selçuklu Devleti'nin en büyük mesuliyetli devlet adamı olarak yüksek bir dirayet ile görev yapmış, devleti sağlam temellere oturtmuş, muharebe meydanlarında gösterdiği gayret ve kabiliyet kadar devlet teşkilâtında, askerî, malî ve idarî saha başta olmak üzere birçok alanda yapmış olduğu yenilikler ile Selçuklu devletini sağlam temeller üzerine oturtmuştur.⁷⁴

Dönemin bazı tarihçileri Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesinde Vezîr Tâcü'l-Mülk'ün parmağının olduğunu, hatta sultanın gizlice bu tertibatı düzenlemiş olabileceği dahi belirtmişlerdir.⁷⁵ Bazı kaynaklar ise bu suikasta Terken Hatun'un da rolünün olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁶ Deylemli bir Batınî tarafından öldürüldüğü de iddialar arasındadır.⁷⁷

Görüldüğü üzere vezîrin öldürülmesinde çok çeşitli iddialar mevcut olup bu bunların çoğu bir arada verilmiştir. Buradan şu sonucu çıkarmak mümkündür. Vezîr ya bu iddialarda isimleri geçen şahısların tamamının tertibi ile öldürülmüştür, ya da sebebi tam olarak bilinemediği için vezîrin problemi olan kişilere suikast mal edilmiştir. Sebebi her ne olursa olsun, vezîrin ömrünün sonlarına doğru düşmanlarının veya kendini çekemeyenlerin çoğaldığı, sultanın da artık gözünden iyice düşmüş olduğu açıktır. Bunda şüphesiz çok çeşitli etmenler rol oynamıştır.

Birincisi, vezîrin gücünü kıskanan ve onun yerinde gözü olan Tâcü'l-Mülk⁷⁸, Müstevfî Mecdü'l-Mülk, Arzu'l-Ceyş Sedîdü'l-Mülk⁷⁹ gibi yüksek rütbeli devlet erkânının düşmanlıklar.

İkincisi, Sultan Alp Arslan ve Melikşâh zamanlarında açıkça sultanlara meydan okuyucu tavırları ve sözleri.⁸⁰

Üçüncüsü kendi yakınlarını devletin önemli kademelerine getirmesinin meydana getirdiği huzursuzluk.⁸¹

⁶⁹Reşîdü'd-din Fazlullâh, *age*, 134; İbnü'l-Âdîm, *age*, 56; Nizam'ül Mülk, *age*, Bayburtlugil Terc. 14.

⁷⁰Sevim, *İbnü'l-Cevzi'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)*, 79.

⁷¹Ahmed İbn'e Huseyin'e Kateb, *Tarikh'e Jadid'e Yazd*, Edite Par; Iraj Afshar, (Tehran, 1966), 59.

⁷²Ebu'l-Hasan Ali, *age*, 17; el-Bundârî, *age*, 30.

⁷³Hândmîr, *Habîbü's Siyer*, 486.

⁷⁴Kafesoğlu, *Nizâmü'l-Mülk*, 330.

⁷⁵Râvendî, *age*, 132; Reşîdü'd-din Fazlullâh, *age*, 134; İbnü'l-Âdîm, *age*, 56-57.

⁷⁶İbnü'l-Âdîm, *age*, 56-57.

⁷⁷Sevim, *İbnü'l-Kalânisi'nin Zeylü Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I (H. 436-500=1044/45-1106/1117)*, 16.

⁷⁸Râvendî, *age*, 132; Reşîdü'd-din Fazlullâh, *age*, 134; İbnü'l-Âdîm, *age*, 56-57; Mîrhând, *age*, 3199. Vezîr Tâcü'l-Mülk Ebü'l-Ganâim de bir dizi entrikler sonucunda vezârete gelmiştir. Bir müddet Serheng Savtegin'in yanında bulunduktan sonra onun delalaetiyle Sultan Melikşâh'ın hizmetine girmiştir. Daha sonra Sultan Melikşâh'ın annesi Terken Hatun'un vezîrlğine tâyin edilen Tâcü'l-Mülk, Nizâmü'l-Mülk'ün ölümüne kadar ona karşı Terken Hatun ile birlikte mücadele etmiştir. Taneri, *age*, 55. Tâcü'l Mülk 481/1088 yılında Terken Hatun'un oğlu Ebû Şücâ Ahmed'in ölümü üzerine veliahtlık için oğlu Mahmud'u destekledi. Berkiyaruk'u destekleyen Nizâmü'l-Mülk'e karşı Terken Hatun ile sıkı işbirliği yapmıştır. Taneri, *age*, 96.

⁷⁹Özaydın, *agm*, 194.

⁸⁰Râvendî, *aynı yer*; Reşîdü'd-din Fazlullâh, *age*, 135; El-Bundârî, *age*, 63.

⁸¹El-Bundârî, *age*, 60.

Dördüncüsü Batınîlerin Nizâmü'l-Mülk gibi büyük bir devlet adamının yıllarını vererek Sünnîliğin kökleşmesine verdiği emek ve alınan başarılı sonuçtur.⁸²

Beşincisi Terken Hatun'un devlet işlerine fazla karışması dolayısıyla aralarında çıkan ihtilaflar.⁸³ Nizâmü'l-Mülk, gerek Sultan Alp Arslan ve gerekse Sultan Melikşâh döneminde başka hiçbir kimsenin ulaşamayacağı bir dereceye ulaşmıştır.⁸⁴

Nizâmü'l-Mülk ile Sultan Melikşâh arasında çıkan ihtilaf sırasında vezîr sultana senin tahtın benim kavuğumun devamına bağlıdır demişti. Gerçekten de vezîrin ölmesinden sonra bir aydan az bir müddet geçmişti ki sultan Melikşâh'da öldürülmüştür.⁸⁵

3. Nizâmü'l-Mülk'ün Devlet ve Toplum Hayatındaki Yeri ve Önemi

Nizâmü'l-Mülk'ün vezîrliği döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kaşgar'dan Adalar Denizi'ne, Aral Gölü'nden Hint Denizi'ne kadar genişlemiştir. Onun kurduğu siyâsî, idârî ve mâlî teşkilât sonraki Müslüman birçok devlet tarafından örnek alınmıştır. Bazı kaynaklar Nizâmü'l-Mülk'ün yirmi bine yakın gulâmının olduğunu kaydetmişlerdir.⁸⁶ Onun Selçuklu sultanları ile birlikte ülkeyi idare ettiklerini çok rahat bir şekilde söyleyebiliriz.

Devlet işlerinde Nizâmü'l-Mülk'ün en büyük yardımcısı Eburradî Fazlullah b. Muhammed, diğeri de Dîvân-ı Zîmam ve İstîfâ sahibi Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr b. Muhammed'dir.⁸⁷ Devrin devlet yöneticileri, tarihçileri, din görevlileri başta olmak üzere hemen hemen herkes onun büyüklüğünde ve memlekete yaptığı faydalı işler konusunda hemfikirdir.⁸⁸

Onun makamı aynı zamanda bir devlet adamı yetiştirme okulu gibiydi. Birçok memur onun yanında ve dairesinde öğrendiği bilgi ve tecrübe ile devletin yüksek mevkilere kadar çıkmışlardır.

Melikşâh zamanında yapılan birçok başarılı faaliyet Nizâmü'l-Mülk'ün çalışmaları ile olmuştur. Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşâh ile birlikte büyük bir örgütlenici olmuştur.⁸⁹ “Onun çabaları neticesinde askerî cephesi Türk, bürokrasi cephesi ise İranlılardan oluşan ve fikhî olarak da Sünnî esaslara dayanan bir devlet sistemi kurulmuştur.”⁹⁰ Nizâmü'l-Mülk, bütün kalem erbabının, yâni idârî teşkilâtın başında bulunmuştur.

O, vezîrliğin de hükümdarlık gibi babadan oğula geçmesini istemektedir. Bu görüşü ile devlete hükümdar olarak ortak olmanın mümkün olmadığını, ancak ona en yakın ve devletin ikinci adamı olan makamın kendi evlatları tarafından devamını istemiş olabilir. Bunun yanında daha devlet adamı görüşü ağır basarak bunun faydasına inanarak savunmuş olabilir. Her iki yorum da akla yatkındır. Ancak şurası da unutulmamalıdır ki, Nizâmü'l-Mülk vezîrliği zamanında kendi çocuklarını, damatlarını ve yakınlarını işe almakla sürekli eleştirilmiştir.

⁸² Ala-addin Ata-Malik, Juvani, *Genghis Khan (The History of The World Conqueror)*, (Translated from the text of Mizra Muhammed Qazvini by J. A. Boyle), (England: Manchester Universty Press Unesco Publihing, 1997), 666; Mîrhând, *age*, 3199; İsfizârî, *age*, C.1, 70.

⁸³ İbnü'l-Âdim, *age*, 56-57.

⁸⁴ *Age*, 58; Özeydînlî, *age*, 194.

⁸⁵ Râvendî, *age*, 132; Reşîdü'd-din Fazlullâh, *age*, 135; el-Bundârî, *age*, 63.

⁸⁶ Ebu'l-Hasan Ali, *age*, 45; Şahin, *age*, 14.

⁸⁷ El-Bundârî, *age*, 60.

⁸⁸ İsfizârî, *age*, C.1, 389.

⁸⁹ Claude, Cahen, *İslâmiyet, (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, Çev. Esat Mermi Erendor, (Ankara: Bilgi Yayinevi, 1990), 236.

⁹⁰ Özgüdenli, *agm*, 24.

Farslılara ağırlık vermesi de eleştiri konusu olup, kendi gücünü devam ettirme ve sonraki nesline aktarmak düşüncesinde bulunduğu sonucuna da varılabilir. Devlete ikinci adam olarak ortak olmak istemesinin çeşitli delilleri de Alp Arslan ve Melikşâh ile olan münasebetlerindeki cesaretli ve bazen de bir hükümdara karşı davranılmaması gereken küstah denilecek derecede davranışlarında da görülür.⁹¹ Onun zamanında devlet ricalinde ancak kendisine karşı gelmeyenler ilerlemişlerdir. Karşı geldikleri halde ilerlemeye çalışanlar durdurulup geriletmişlerdir.⁹² Vezîrin idârî ve siyâsî bakımdan büyük bir nüfuzu vardır. Onun vezîrliği süresince Selçuklu Devleti siyâsî, idarî, bilimsel ve kültürel yönden zenginliğinin zirvesine çıkmıştır.

Vezîr Nizâmü'l-Mülk, teşkilât sahasında Sâmânî ve Gazneli örneğine uygun bir şekilde Selçuklu İmparatorluğu'nun büyük divânını (merkezî hükümet teşkilâtını) kurmuştur. Vezâret, Vezâret-i İstifâ (Maliye), Arz (Milli Müdâfaa), İşrâf (Teftiş), Tuğra (Hâriciye) divânlarını Müslüman ananelerine uygun şekilde meydana getirmiştir.⁹³

Nizâmü'l-Mülk, gerektiğinde vasal devletlere hükümdar tâyin edecek kadar geniş yetkilere sahipti. Hatta vasal hükümdarlar vezirden hil'at giyinmeyi şeref addetmekteydiler.⁹⁴ Nizâmü'l-Mülk sadece ülke içinde görevler yapmamış, koca Selçuklu İmparatorluğunu ülke dışında da hükümdarlar adına temsil etmiştir. Vezîr zaman zaman devletin adına elçilik görevinde de bulunmuştur. Nitekim Fadlun, Gence taraflarında müstakil hareket eden bir komutan idi. Sultan Alp Arslan Nizâmü'l-Mülk'ü ona itaat etmesi için elçi olarak yollamış, Fadlun da sultanın huzuruna gelip yer öpmüştür. Daha sonra Fadlun Fars vilâyetine vâli yapılmıştır.⁹⁵

Vezîr, ordunun muhtelif milletlerden oluşmasının faydasına inanırdı. Tek bir millettен oluşmasının hükümdar ve devlete karşı oluşabilecek dirençlerinden bahsetmiştir. Gazneli Mahmud'un ordusunun çeşitli milletlerden ve etnik guruplardan meydana gelmesinin olumlu oluşunu örnek göstererek tezini savunmuştur.⁹⁶ Savaş sırasında Selçukluların sarf ettikleri miktarı ile savaş sonunda düşmanlardan kaç kişinin öldürüldüğünü tespit etmek suretiyle askerlerinin başarısını ölçüyordu.⁹⁷ Türkmenlerin devlete ısıdırılmaları gerektiğini de savunur ve ordu ve sarayda daha çok yer almalarının faydasından bahsetmiştir.⁹⁸ İstihbaratın ihmal edilmemesi gerektiğini savunmuştur.⁹⁹ Vezîr, iki kişiye bir işin verilmesinin sakıncaları olduğunu, her birinin diğerine güvenip çalışmayacağını veya işi savsaklayacağını belirtmiştir.¹⁰⁰ O, hükümdarın inançlı olması ve Allah'ın nimetlerini tanimasının gerekli olduğunu,¹⁰¹ zulümleri yok edip adaleti yayması gerektiğini¹⁰², görev verilen üst düzey devlet

⁹¹Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 12. Baskı, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010), 247.

⁹²İbnü'l-Âdîm, *age*, 59.

⁹³Kafesoğlu, *Nizâmü'l-Mülk*, 330.

⁹⁴Taneri, *agm*, 95.

⁹⁵Ahmed bin Mahmûd Selçuk Nâme I, *age*, 72-73; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn el-Hüseynî, *age*, 29.

⁹⁶Nizâmü'l-Mülk, *age*, Bayburtlugil Terc. 24. Fasil 122-123; Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 310.

⁹⁷Taneri, *age*, 125.

⁹⁸Bayburtlugil Terc. Fasil XXVI, 124; Turan, *age*, 330.

⁹⁹Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 327.

¹⁰⁰Nizâmü'l-Mülk, *age*, Bayburtlugil Terc. Fasil XXXII, 183-204.

¹⁰¹Nizâmü'l-Mülk, *age*, Bayburtlugil Terc. Fasil II, 23-27; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme* Köymen Terc. (Ankara: TTK, 1989), 13.

memurlarının, vezîr ve âmiller¹⁰³ ıkta sahipleri¹⁰⁴, kadılar, muhtesipler, şihne¹⁰⁵ başta olmak üzere sürekli denetlenip soruşturulması vurgulanmıştır. Vakıfların yönetimini emin ellere vermiş¹⁰⁶ ve bunu çok sıkı takip etmiştir.¹⁰⁷ Alparslan tarafından haberciliğin ve casusluğun kaldırılmasını tasvip etmemiş, istihbaratın önemli olduğunu savunmuştur. Ancak Sultan Alp Arslan onun bu fikrine katılmamış, garezi olan bir casusun insanları yanlış anlatıp mağdur olmalarına sebep olacaklarını belirtmiştir.¹⁰⁸ Sultanların memleket işleri için âlimlerle meşveret yapmaları gerektiğini savunmaktadır.¹⁰⁹ Nizâmü'l-Mülk Terken Hatun'un cemiyet hayatı ve devlet yönetiminde çok fazla söz sahibi olmasını istememiştir.¹¹⁰ Terken Hatun kendi oğlu Mahmud'u sultan yapmak istemekte ve bu konuda en büyük engel olarak da Nizâmü'l-Mülk'ü görmekteydi.¹¹¹ Anlaşmazlığın en önemli sebebi buydu.

Vezîrin dinî yönü oldukça kuvvetli olup, Malazgirt Savaşı sırasında Bizanslıların kaçırarak ellerinde götürdükleri haçı almış ve bunu Abbâsî halifesine göndermiştir.¹¹²

Nizâmü'l-Mülk, herhangi bir askere yıllık maaş bağlar, bunun yarısını Türkiye'deki bir şehrin bütçesinden geri kalanını da Horasan'ın bir şehriden tahsil ettirirdi. Kurulan bu düzenin muntazamlığı sayesinde asker maaşları gecikmeden düzenli bir şekilde ödenmiştir.¹¹³ Asker beslemek için eskiden halktan vergi toplanırdı. Bu bazen çok ağır külfet getirdiği için halk arasında hoşnutsuzluklara yol açardı. Nizâmü'l-Mülk ıkta sistemini ilk defa keşfeden değilse de İslâm ülkeleri içerisinde en iyi uygulayan Selçuklulara bunu adeta hediye eden olmuştur. Nizâmü'l-Mülk, askerî ıktalar konusunda da yenilikler yapmıştır. Daha önceki dönemlerden beri varlığı bilinen askerî ıktaları kişilerin şahsî takdirlerinden çıkarıp devletçe tespit edilen belli kurallara bağlamıştır.¹¹⁴ Bu sistem büyük Selçuklularda ilk defa 1073 yılında uygulanmaya başlanmış ve 1087 yılından itibaren ise ülkenin her tarafına yayılmaya başlamıştır.¹¹⁵ “Yurt muhtel¹¹⁶ olduğu için mal toplanmadığını, il hasta olduğu için mahsul elde edilemediğini görünce araziye askere ıkta etmiştir.”¹¹⁷ Fethedilen yerlerdeki sahipsiz arazi işlenmiş, ordu devletin kasasından ve halkın cebinden para çıkmadan beslenmiş, devletin aşayışı en uzak köşelere kadar götürülmüş, Türkmenlerin bir kısmı yerleşik hayata ısındırılmış ve böylece ülkede asayiş sağlanmış, kocaman ordu daha az külfetle beslenmiştir.¹¹⁸

¹⁰² Nizâmü'l-Mülk, *age*, Bayburtlugil Terc. Fasil III, 28-38; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Köymen Terc. 16.

¹⁰³ Nizâmü'l-Mülk, *age*, Bayburtlugil Terc. Fasil IV, Fasil 39-48, Fasil VII, 63-71.

¹⁰⁴ *Age*, Fasil V, 59-62; Köymen Terc. 23.

¹⁰⁵ *Age*, Bayburtlugil Terc. Fasil VII, 63-74; Köymen Terc.48.

¹⁰⁶ El-Bundârî, *age*, 59.

¹⁰⁷ Nizâmü'l-Mülk, *age*, Bayburtlugil Terc. Fasil X, 80-87, Fasil XII, 91-105.

¹⁰⁸ Nizâmü'l-Mülk, *age*, Bayburtlugil Terc. Fasil X, 80-87; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme* Köymen Terc. 104; Ahmet Kolbaşı; “Irak Ve Horasan Selçukluları Tarihi Adlı Eserde, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Hakkında Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*: 13: (2002): Nevşehir, 213.

¹⁰⁹ Nizâmü'l-Mülk, *age*, Bayburtlugil Terc. Fasil XVIII, 112-113; Köymen Terc. 96.

¹¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, (İstanbul: MEB Yayınevi, 1992), 78.

¹¹¹ Özaydın, *age*, 194-195.

¹¹² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 265.

¹¹³ Taneri, *agm*, 110.

¹¹⁴ Kafesoğlu, *age*, 330; Nizâmü'l-Mülk, *age*, Köymen Terc. Fasil 38, 140.

¹¹⁵ Özaydın, *Nizâmü'l-Mülk*, 195.

¹¹⁶ Muhtel: Farsça bir kelime olup; bozulmuş, dağınık, düzensiz anlamına gelmektedir.

¹¹⁷ el Bundârî, *age*, 59.

¹¹⁸ *Aynı yer*.

Nizâmü'l-Mülk, vezareti süresince ülkeye adalet yaymıştır.¹¹⁹ Memlekette düzen sağlanmış, ticaret yolları canlılığa kavuşmuştur. Vezîr, zulme uğrayanların şikâyetlerini dinlemek ve adalet dağıtmakla mükellef olduklarına inanırdı.

Devrin kaynaklarının büyük çoğunluğu onun hakkında övücü sözler sarf etmişlerdir. “O, iyi vakarlı, âlicenap, adalet sahibi”¹²⁰, “çok muhterem, mevkii kuvvetli”¹²¹, “cömert, iyiliği çok olan, ilim tahsil edenlere yardım eden bir insandı. Yumuşak, cömert, suçluları bağışlayan”¹²², “çok doğru sözlü, çok iyi fikirli, yüce gönüllü, bir insandı. Geceleri namaz kılar, gündüzleri çoğu zaman oruç tutardı.”¹²³ “Fazilet sahibi, kerem sahibi, insanları anlamada isabetli görüşleri vardı. Kalplere yakın olduğundan insanlar tarafından sevilmiştir.”¹²⁴ Kûr’ân-ı Kerîm okur, huzurunda fakîhler tartışırlardı.¹²⁵ Halkı Sünnî akideler etrafında toplamaya çalışmıştır. Bu dönemde kurulan Nizâmiye medreselerinde bilim ile birlikte dinî akidelerde önemli hizmetlerde bulunulmuştur.¹²⁶ O, Şelçuklu çağında bilimin ve uygarlığın gelişmesi yolunda etkin roller üstlenmiştir.¹²⁷

El-Bundârî, Nizâmü'l-Mülk'ün vezîrlîği için: “Bu zatın vezîrlîği devlete süs ve güzellik, memlekete ise ziynet idi. Çünkü Allah Nizâmü'l-Mülk'ü devlet ve azâmeti temsil etmek için yaratmıştır. Sanki ikbali buna muallim ve zaferi buna musahhar kılmıştır.”¹²⁸ demektedir. Zamanın şairlerinden Şiblûddeve adıyla tanınan Mukatil b. Atiyye, Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün ölümü üzerine şu ağdı yakmıştır. “Vezîr Nizâmü'l-Mülk, Tanrının şan ve şereften çıkarıp işlediği nadir bir incisi idi. Zaman onun değerini bilmedi. Tanrı da onun sedefini geri içine koydu.”¹²⁹

İbnü'l-Âdim; Nizâmü'l-Mülk için: “O, peygamber ahlâkına, âlimlerin ilmine, şairlerin şiirine, ediblerin bilgilerine ve eşrafın şerefine saygı gösterip önem verirdi. Devlet işlerine kendisinden başkasının karışmasına değin iyi bir şekilde yürütüp ileri gidiyordu. Fakat sonradan gerileyip bozuldu.”¹³⁰ demekle vasıflarını belirtmiştir. Bu sözler Orta Çağ kaynaklarının devlet büyükleri hakkında yapılan genel övücü sözler olarak algılsa da onun devlet ve toplum hayatına yaptığı göz önüne alındığında çok da haksız olmadıkları anlaşılır.

Vakıflar eliyle camiiler, mescidler, medreseler, ribatlar ve kütüphaneler yapılmıştır. Vezîr yaptırdığı; talebeleri yedirip içiren, barındıran mektep tipi bundan sonraki kültürel gelişmelerine örnek olacak bir başlangıç teşkil etti.¹³¹ Peygamberin hadislerini yazdırma meclisi (imlâ) kurdu muştur.¹³² Bu meclislerin birisi Bağdat'ta kendi medresesinde

¹¹⁹ Sevim, İbnü'l-Kalânîsi'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I (H. 436-500=1044/45-1106/1117), 16.

¹²⁰ Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn el-Hüseynî, *age*, 48.

¹²¹ Râvendî, *age*, 129.

¹²² İbnü'l-Âdim, *age*, 40; Ali, İbnü'l-Cevzî'nin El- Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092), 79.

¹²³ İbnü'l-Âdim, *age*, 58.

¹²⁴ İbnü'l-Âdim, *age*, 58-59.

¹²⁵ İbnü'l-Adîm, *age*, 59.

¹²⁶ C. E. Bosworth, “Nizamiyya”, The Encyclopaedia of Islam, Volume 8, Edited by, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs and G. Lecomte, (Leiden, 1995), Volume VIII, 71.

¹²⁷ Ocak, *age*, 233-235.

¹²⁸ El-Bundârî, *age*, 57.

¹²⁹ Sevim, İbnü'l-Cevzî'nin El- Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092), 80.

¹³⁰ Almas, *age*, 288.

¹³¹ Neşet Çağatay-Çubukçu, İbrahim Agah, İslâm Mezhepleri Tarihi, (Ankara, 1995), 14.

¹³² İbnü'l-Adîm, *age*, 37, 40.

diğeri de el-Mehdî Camii'ndedir.¹³³ Vezîr, sûfî medreseleri de yaptırmıştır. Bu medreselere vakıflar vermiştir.¹³⁴ Nizâmü'l-Mülk'ün en çok inanıp eğilim gösterdiği kimseler mutasavvıflardı.¹³⁵ Çeşitli mezheplere bağlı âlimler ondan büyük saygı görmüşlerdir. Sultan Alp Arslan kendisinden önceki dönemde Amîdü'l-Mülk tarafından tüm Selçuklu ülkesinde yürütülen Şâ'fi-Eş'ârî karşıtı politikalara da Nizâmü'l-Mülk vasıtasıyla son vermişti.¹³⁶ O, Eş'ârî olan bazı bilginlere tahsisat bağlamış, ünvanlar vermiştir. Magrib'den kendisini ziyarete gelen Eş-Şerif Ebû'l-Kâsım el-Bekrî, Eş'ârî olduğu için Nizâmü'l-Mülk'ün hürmetine nail olmuş, kendisine Bağdat yakınında tahsisat bağlanmış, Alimü's-sünne elkabı verilmiştir.¹³⁷

Vezîr, güçsüz, hali vakti yerinde olmayan kimselere yardımda bulunurdu. Hatta bir defasında kendisine durumunu bildiren bir dilekçeyi ulaştırması için getirilen dilekçeyi vermeyen memurunu azarlayıp işinden azletmiştir.¹³⁸

Nizâmü'l-Mülk iltifatta bulunduğu, yardım ettiği âlim ve fakihleri denetlemekten, onların durumunda olumsuz değişiklik olup olmamasını kontrol ederdi. Eğer birisini devlet görevinde yetenekli görürse onu mutlaka alırdı. Onun bu şekilde keşfettiği, vâli yaptığı insanlar olmuştur.¹³⁹

Büyük Selçuklu vezîrlerinden Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Gânâim ile araları sürekli bozduktu.¹⁴⁰ Tâcü'l-Mülk; Nizâmü'l-Mülk'ün gıyabında Sultan Melikşâh'a; Nizâmü'l-Mülk'ün yılda 300 bin dirhem fakihlere ve sûfilere para dağıttığını, bu para ile bir ordu teçhiz edilse İstanbul'un fethedileceğini belirtmiş, sultan da bu olaya sinirlenmiş ve Nizâmü'l-Mülk'e durumu sormuştur. Nizâmü'l-Mülk cevaben şöyle der;

Ey Sultânü'l-âlem, ben bir ihtiyar adamım. Eğer beni mezada verirsen bana kimse on dinardan fazla kıymet vermez. Seni de mezada versek 100 dinardan fazla etmezsin. Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna mukâbil sen, tanrının dinini ihyaya çalışan, onun aziz kitabının hamisi bulunanlara yılda 300 bin dinar sarf etsek çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun. Halbu ki bunların en kuvvetlisi ve nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kılıçları ile yalnız kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler. Ben ise sarf ettiğim bu para ile öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki onların duaları ok gibi ta arşa kadar gider ve tanrıya vasıl olmak için ona hiçbir şey mani olmaz.

Bu sözler sultanın hoşuna gitmiş, ona yeni iktalar vermiş ve sen bu orduyu büyük demıştır.¹⁴¹

Bir gün, Nizâmü'l-Mülk'ün ticaret yaparak para kazandığı hususunu belirten bir mektup yazıp sultan Alp Arslan'ın namaz kıldığı yere bırakmışlar, Sultan bu mektubu okuyunca vezîri çağırarak "al şu mektubu, doğru ise durumu düzelt, yok eğer yalan söylüyorlarsa suçluları affet ve onu yalan ve iftiradan vazgeçmeleri için dîvân işlerinde görev

¹³³ Ahmed Çelebi, *age*, 371.

¹³⁴ İbnü'l-Adîm, *age*, 59.

¹³⁵ *Age*, 45.

¹³⁶ Ocak, *age*, 92.

¹³⁷ Taneri, *agm*, 109.

¹³⁸ Ahmed bin Mahmûd, *age*, 122.

¹³⁹ El-Bundârî, *age*, 59.

¹⁴⁰ İbnü'l-Adîm, *age*, 51; Erkan Göksu, *Firavun'un Tahtında Bir Selçuklu Sultanı*, (Tokat, 2012), 61.

¹⁴¹ Ebu'l-Hasan Ali, *age*, 46; Taneri, *agm*, 109.

vererek meşgul et¹⁴² demiştir. O ülkede medrese inşa eden ilk vezîrdi. Müderrislere, âlimlere, fakihlere, ediplere, şairlere maaş bağlardı. Kendisine inşa ettiği büyük bir ülkeden başka bir şey kalmamıştır. Yaptıkları iyi şeylerle hatırası cihanda ebedi olarak kalmıştır kendisinden önce gelenlere böylece üstünlük sağlamıştır.¹⁴³

İslâm âleminin ilk düzenli eğitim kurumları olan bu medreselerin kurulması ile Batınîler ve Şîî Fatimîler'in Şîîlik propagandalarına karşılık Sünnî akidelerin yerleşmesinde ve Şîîlikle mücadelede önemli hizmetler yapmıştır. Nizâmü'l-Mülk'ün eğitim-öğretime verdiği önem sayesinde memlekette seçkin bir neslin yetişmesine hizmet etmiştir.¹⁴⁴ Başta Acem ve Irak civarında; Bağdat, Rey, Belh Merv, Herât olmak üzere hâkim oldukları diğer İslâm memleketlerinde medreseler ve vakıflar yaptırmıştır.¹⁴⁵ Bu medreselere de atama yapma yetkisine de sahipti.¹⁴⁶ Devlete personel yetiştirmek, ilim öğrenmek isteyenlerin önünü açmak, Fatimîlerin Şîîlik propagandalarına karşılık vermek ve dinin memleketin her tarafında öğrenilip özümsemesini sağlamak için kurdurduğu Nizâmîye Medreseleri yalnızca açıldığı devire değil sonraki dönemlere de örnek olmuştur.¹⁴⁷ Bu şekilde İslâm dünyasında büyük teşkilatlı parasız yatılı tipi medrese hem çığır açmış ve hem de sonraki dönemlere de örnek olmuştur.¹⁴⁸

Eğer bir belde veya şehirde yaşayan âlim, bilim adamı veya din adamı duyar veya görürse hemen orada medrese açmasıyla da vezîrin eğitim-öğretim, bilim ve dinin yanında bu işi yapanlara da çok fazla önem verdiği açıkça belli olmaktadır.¹⁴⁹ İlimden istifade edeceği kimseleri ihsana boğar, zengin ederdi. Böylelikle dünyalık kaygısı olmayanların daha fazla çalışmalarını sağlardı. İlim tahsil edenlerle haşır neşir olmuştur. Nizâmü'l-Mülk'ün çevresinde Melikşâh zamanında hararetli bir kültür hayatı ortaya çıkmıştır. Onun yaptığı iyi işlerden biri olan ribatlar, büyük ve küçük köprüler ve verdiği sadakalar unutulmayacak kadar çok ve önemlidir.

Selçuklu devletinin en güçlü dönemine damgasını vuran Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün devlet, toplum ve dinî hayatta akılda kalan ve birçoğunun bu gün dâhi önemini koruduğu görüşleri vardır.

Nizâmü'l-Mülk her gerçekleştiren icraatı kendisinin yaptığını gösterme propagandasını çok iyi yapmıştır. Bunlardan birisi de Nizâmîye Medreseleri olup, Alp Arslan zamanında kurulan Orta Çağ'ın bu önemli yükseköğretim kurumları ona mal edilmiştir. Bu mal edilme sebebi belki de Nizâmü'l-Mülk'ün Alp Arslan'ın emirlerini kesintisiz olarak uygulamasındandır.¹⁵⁰

Nizâmü'l-Mülk sadece müspet rollerde bulunmamıştır, onun menfî rolleri de vardır. Şöyle ki; Selçuklu Devleti iki nüfuz bölgesine ayrılmış olup askerî idare ve saray kadroları Türkler'in, sivil idare kadroları İranlılar'ın nüfuz bölgelerinde idi. Türkler görev ve yetki

¹⁴² İbnü'l-Adîm, *age*, 22; İbnü'l-Esîr, *age*, C.10, 70-80; Çağatay-Çubukçu, *age*, 71.

¹⁴³ İbnü'l-Adîm, *age*, 58.

¹⁴⁴ El-Bundârî, *age*, 58; Ocak, *age*, 233-235.

¹⁴⁵ Ebu'l-Hasan Ali, *age*, 47; İbnü'l-Âdîm, *age*, 40, 56-57; Sevim, *İbnü'l-Kalânîsi'nin Zeylî Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I* (H. 436-500=1044/45-1106/1117), 16; Gıyâsüddîn Hândmîr, *age*, 160.

¹⁴⁶ Kolbaşı, *agm*, 213.

¹⁴⁷ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmîye Medresesi", C.33, (İstanbul: *DİA*, 2007), 188-189; Ocak, *age*, 14, 233-235.

¹⁴⁸ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1, (İstanbul: *MEB*, 1971), 104.

¹⁴⁹ El-Bundârî, *age*, 58.

¹⁵⁰ Nizâmü'l-Mülk, *age*, Köymen Terc. XVI.

alanlarını sivil idare, dolayısıyla İranlılar aleyhine genişletmeye çalışırken İranlılar da Nizâmü'l-Mülk'ün nüfuzu ile korunmaya çalışmışlardır. Vezîr devlet ve toplum hayatında mühim işler yaparken kendi yakın çevresini korumuş, zaman zaman ayrıcalıklar vermiştir. Vezîrin böyle davranmasında akrabalık özelliğinin nefsinin ön planda tutulmasının bir dereceye kadar anlayışla karşılanması gerekir. O dönemin şartlarında devlet yöneticilerinin kendi akrabalarını devlet hizmeti gibi seçkin bir işe yerleştirmelerine şaşırılmamalıdır. Ancak zaman zaman İranlılık özelliğini ön planda tutup onlara devlet işlerinde daha fazla mühim görevler verdiği de gözden kaçmamış, zaman zaman sultanlara açık ve gizli olarak şikâyetlere sebep olmuştur. Vezîr devlet yönetiminde bir sultan gibi davranmamışsa da onun bir kısım yetkilerine ortak olmayı da düşünmüştür. Vezîrin bu kadar cesur davranmasında ise sultanları tahta çıkarırken oynadığı ağırlıklı rolü daha sonraları çok iyi kullanması, etrafında 12 binden fazla seçkin gulâma sahip olması, kendine muhalif olanları zaman içinde bertaraf etmesinin rolü çok fazla olmuştur. Bundan başka Türklerdeki hükümdar olma geleneğinin sultanları sürekli taht kavgaları ile karşı karşıya getirmesi ve Nizâmü'l-Mülk gibi bir vezîrin gücü ve tecrübesine sultanların duyduğu ihtiyaç da bunda önemli bir rol oynamıştır.

İbnü'l-Âdim; Nizâmü'l-Mülk'ün mezhepsel ayrımlara dinî yönden derin olmasa da bazı ayrımlar gözettiğini şu sözleri ile ifade etmiştir: “Şâfilileri çok tutardı. Hanefileri, kadılıkla ilgilerinin azalması ve bu alanda geri kalmalarını sağlamak amacıyla kadılıklara, Şâfilileri, fıkıhla uğraşarak fakih yetişmelerini sağlamak için medreselere atadığını belirtmiştir.”¹⁵¹ Ancak, selefi Kündûrî'nin takip ettiği Eş'ârîleri tel'în ve Şâfilileri takip siyasetine son vermiş ve daha önce bu sebeple ülkeyi terk etmek zorunda kalmış olan devrin birçok din ve irfan adamlarının geri dönmesini sağlamıştı.¹⁵² Hatta O, bir dereceye kadar da Eş'ârîliği yeniden canlandırmıştır.¹⁵³ Nizâmü'l-Mülk klasik İslâm anlayışını benimsemekle birlikte kurduğu medreselerinde mezhepçiliğin aşırısını yasaklamış belli bir sınırlama getirmiştir. Böyle bir uygulamaya geçmesindeki en önemli sebep toplumda zaman zaman ortaya çıkan mezhep kavgalarının rolü büyüktür. Nitekim Kündûrî'nin ilk yerine vezîr yapıldığı ilk yıllarda Bağdat'da Eş'ârî, Şâfi ve Hanbelîlerin birbirleriyle zaman zaman çok şiddetli kavgalar yapmaktaydılar.¹⁵⁴ Vezîr diğer mezheplere de hoşgörü ile bakmıştır.¹⁵⁵

5. Siyasetnâme (Siyerü'l-Mülûk) Adlı Eserinin Yazılış Amacı ve Metodu

Nizâmü'l-Mülk devlet yönetiminde görev almakla kalmamış, aynı zamanda bu tecrübelerini yazıya da aktarmıştır.¹⁵⁶ Onun en önemli eseri siyasetnamedir. Alp Arslan zamanında vezîr olan Nizâmü'l-Mülk yalnızca otuz yıl süre ile yalnız hükümdarın yönetiminin yürütülmesinden dolayı değil ayrıca Farsça bir siyasetnâme yazmasından dolayı da ünlüdür. Vezîr bu eserde örnek niteliğinde olaylar ve fıkralar aracılığı ile kendi fikirlerini dile getirmiştir. Eser zaman zaman bir Türk hükümet teorisi olarak görülmek istenmiştir. Çünkü Türk karakterine uygunluğu bakımından bütün Türk devletleri için geçerli olabilecek bir niteliktedir.¹⁵⁷

¹⁵¹ İbnü'l-Adîm, *age*, 54.

¹⁵² Kafesoğlu, *Nizâmü'l-Mülk*, 330-332.

¹⁵³ Çağatay-Çubukçu, *age*, 196; Ocak, *age*, 78, 90-92 .

¹⁵⁴ İbrahim Agâh Çubukçu, *Türk-İslâm Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler*, (Ankara 1987), 65.

¹⁵⁵ Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, (Ankara, 1986), 117.

¹⁵⁶ Bosworth, *Madrasa*, 71.

¹⁵⁷ Cahen, *age*, 236.

Nizâmü'l-Mülk'ün eserinin başında belirttiğine göre Melikşâh, 479/1086-1087 yılında devlet idaresine dair bir kitap yazması için kendi devlet adamları arasında bir yarışma açmıştır. Sultan verdiği emirde yazılacak eserin çerçevesini çizmiş ve konusunu belirtmiştir.

Sultan Melikşâh'ın 1091 yılında isteğine Nizâmü'l-Mülk'den başka, Tâcü'l-Mülk ve Ebü'l-Ganâim ve Mecdü'l-Mülk'ün de aralarında bulunduğu üst düzey devlet görevlilerince ülke yönetiminde dîvânda, dergâhta, bargâhta, nelerin yapılamadığı ve sebebi, neler yapılırsa daha iyi olur, kısaca devlet mekanizmasının daha iyi işlemesi gücünü koruması, halkın huzur ve refahının artması için nelerin yapılması gerektiğini öneri olarak sunmuşlardır.¹⁵⁸ Yazılanlar içerisinde en fazla beğeni toplayan Nizâmü'l-Mülk'ün eseri olmuştur. Öyle ki, ilk başta otuz dokuz babdan meydana gelen esere eksik olan diğer konular da tamamlanması ve yazılması istenmiş ve yazar bunları da tamamlayarak 484/1091 yılında Sultan Melikşâh'a takdim etmiştir.¹⁵⁹

Nizâmü'l-Mülk eserinin önsözünde Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın;

Bendelerine ve başka bendelerine; her biriniz memleketimiz hakkında düşününüz ve zamanımızda iyi olmayanın ne olduğuna, Dergâh, Dîvân ve Bârgâhımıza o şartları yerine getiremeyenlere veya bizden gizlenmiş plana, bizden önceki padişahların şartlarını yerine getirdikleri, tedbir (tedârik) olmadığımız hangi devlet işlerinin bulunduğu bakınız ve bizzat arz ediniz ki üzerinde düşünelim, açık bir şekilde yazınız ki din ve dünya işlerinin gereğince yürütülmesi için emir verelim, gerekeni yapalım, hiçbir şeyden noksan veya bozuk veya Yüce Allah'ın emir ve şeriatının aksine olmamak ve yürütülmelidir.

dediğini ve kendisinin de bu nedenle diğer devlet büyükleri ile beraber erlerini yazdığını ve eserinin de sultan tarafından en çok beğenilen eser olduğunu yazmıştır.¹⁶⁰

Eser başlangıçta sultanların başvuru kitabı olarak kaleme alınmış gibi gözükse de; eser, medeniyet, müesseseler tarihi, teşkilât tarihi, devletler hukuku gibi alanlarda araştırmacılara zengin bilgiler sunmaktadır.¹⁶¹ Eser İslâm dünyasının Hicrî V. ve Milâdî XI. yüzyılda ulaştığı aşamayı anlamamıza yardımcı olan ve kıymeti tarihe mal olmuş bir eserdir.¹⁶²

Yazar eserde yalnız nasihat vermekle kalmamış, Selçuklu Devleti'nin teşkilâtını, askerî, siyâsî, sosyal, ekonomik ve hukukî yönleri başta olmak üzere birçok alandaki durumu, işleyişini ve aksayan yönlerini, alınması gereken tedbirler hakkındaki önerilerini geçmişten verdiği örnek hikâyeler ve yaşanmış olaylarla anlatmıştır.¹⁶³ Eserde yer yer hikâyelere, ayet ve hadislerle, kıssalara yer verildiğinden akıcı hale gelmiştir. Eser kendisinden sonra yapılan

¹⁵⁸Nizâmü'l-Mülk, *age*, Köymen Terc. 8, 160; Ali Ertuğrul, "Bir Kaynak Olarak Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C.5, Edt. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 272.

¹⁵⁹Nizâmü'l-Mülk, *age*, Köymen Terc. 8, 160; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: TTK, 1990), 27; Nizamülmülk, *age*, Bayburtlugil Terc. 23; Ertuğrul, *agm*, 272.

¹⁶⁰Nizâmü'l-Mülk, *age*, Köymen Terc. 8. Nizamü'l Mülk, *age*, Bayburtlugil Terc. 24.

¹⁶¹Ömer Menekşe, "İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Maverdî ve Nizamülmülk Örneği", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5:3 (2005): Samsun,198.

¹⁶²Menekşe, *agm*, 199.

¹⁶³Aynı yer.

çalışmalara örnek teşkil etmiştir.¹⁶⁴ Türklerin yeni yerleri, Nizâmü'l-Mülk'ün fetihleri yeni olgu ve sorunlarla karşı karşıya getirmiş, o da yeni çözümler getirmeye çalışmıştır.¹⁶⁵ Nizâm'ül-Mülk'ün eseri sadece Selçuklulardaki kurumları değil, Orta Çağ'daki tüm Müslüman devletlerdeki kurumların ve yöneticilerin nasıl olması gerektiğini de tecrübe ve bilgisiyle önermiştir¹⁶⁶. Eser yalnız medeniyet tarihçileri için değil, müesseseler tarihi, devlet teşkilatı ve devletler hukuku ile uğraşan hukukçular için, nihayet içtimaî tarihle uğraşanlar için de zengin malzemeler içermektedir.

Eserden zamanın devlet teşkilâtı ve umumî hayat tarzları hakkında bilgiler öğrenmek mümkündür.¹⁶⁷ Nizâmü'l-Mülk yazdığı eseri çok beğenmekte hatta kalitesi konusunda hiç de mütevâzı davranmamaktadır. Ona göre: "Hiçbir padişah bu kitabı eline almamazlık edemez. İnsanlar bu kitabı ne kadar çok okurlarsa, din ve dünya işlerinde uyanıklıkları o kadar fazla artar, anlama, doğru tedbir alma yolları açılır."¹⁶⁸ Selçuklu ordusunun diğer milletlere de açık olmasına verdiği destek onun kendi sivil teşkilât kadrolarındaki nüfuz alanlarını daraltmaya çalışan Türk ordu ve hükümdarının nüfuzunu kırmaya yönelik olduğu söylenebilir.

Eserin en güvenilir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde Molla Çelebi, nr.114'de kayıtlıdır. İlk defa Charles Henri Auguste Schefer tarafından Paris'te 1891 yılında yayımlanmıştır. Daha sonra çok sayıda baskısı yapılmıştır.¹⁶⁹ Türkçeye M. Altay Köymen ve Nurettin Bayburtluğil tarafından tercüme edilmiştir.

Selçuklu Devleti'nin bir nev'î anayasası olan Siyâsetnâme, Selçuklular devri ana kaynaklarından biri belki de en önemlisidir. Selçuklulardaki siyâsî, idârî, hukukî, sosyal ve ekonomik durumla ilgili bilgiler ve bunlarla ilgili öneriler içermektedir. Nizâmü'l-Mülk, eserdeki asıl tavsiyelerini konunun baş kısmında belirtmiş ve bunu konunun arkasından verdiği örneklerle desteklemiştir. Verilen örnekler hem ibretlik ve hem de tarihte iz bırakmış halifeler, emirler ve devlet görevlilerini konu etmiştir.¹⁷⁰ Konular anlatılırken hadis, ayet ve hikâyelere geniş yer verilmiş olup özellikle kıssa ve hikâyeler eseri daha akıcı ve anlaşılır hale getirmiştir. Mülkî teşkilât kadrolarının hak ve yetkileri, Türkmenlerin devlet yönetimi kadrolarında ikinci plana itilmelerinin sakıncaları, Şiflik ve Batınîliğe Selçukluların bakış açısı, protokol kuralları ayrıntılı olarak göze çarpar. Eserde dikkati çeken önemli bir husus da Nizâmü'l-Mülk'ün Sultan Melikşâh'a son derece saygılı hitabı ve Hüdavend kelimesi ile bu saygısını daha bariz göstermesi, kendisinden de köle anlamına gelen bende kelimesiyle bahsetmesidir. Bu davranışı onun ne kadar makam mevki sahibi olursa olsun devlet geleneğine olan bağlılığını göstermesi bakımından önemlidir.

Eserde Türk âdetlerine geniş yer verilmiştir. Hükümdarların içkili şölenleri, devlet ve sultanların kapılarının herkese açık tutulması gibi özellikler hakkında eserde çok zengin bilgiler mevcuttur. Dikkati çeken diğer bir husus da Nizâmü'l-Mülk'ün her ne kadar bir Türk Cihan devletinin vezîri ise de hikâyelerde çoğunlukla İranlılar'ın İslâmlıktan önceki dönemlerdeki yöneticilerinden bolca örnek vermesiyle onun İranlılık özelliğini çok iyi muhafaza ettiğini, anlamaktayız.

¹⁶⁴ Ahmet Uğur, *İslâm Kurumları ve Medeniyet Tarihi Ders Notları*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1990, 16.

¹⁶⁵ Cahen, *age*, 237.

¹⁶⁶ Kafesoğlu, *Nizamü'l-Mülk*, 330.

¹⁶⁷ V. Barthold, *age*, 26.

¹⁶⁸ Nizamü'l-Mülk, *age*, Köymen Terc. 2.

¹⁶⁹ Özeydin, *Nizamülmülk*, 196.

¹⁷⁰ Ertuğrul, *age*, 273.

Her bölümün başında yer alan kendi düşüncesini anlatan paragrafların dışında, bazı peygamberlere ait dört, Hz. Muhammed'in sözlerine ait yirmi iki, Hûlâfâ-i Râşidîn'e ait yedi, Emevîlere ait üç, Abbâsîlere ait dokuz, Safarîlere ait bir, Samanîlere ait iki, Büveyhîlere ait iki, Eski Yunan'a ait bir, Sâsânîler'e ait üç, Gazneliler'e ait on üç, dinî karakterli ayaklanmalara ait on bir, Büyük Selçuklulara ait altı ve devri tayîn olunamayan üç adet hikâye anlatılmıştır. Yine eski Yunan'dan iki, Sâsânîlerden üç, Hûlâfâ-i Râşidîn'den iki, Abbasilerden bir, devri belli olmayan altı adet hikmet ve nasihat anlatılmıştır.

Otuz dokuz fasıldan meydana gelen esere sonradan on bir fasıl kendi ölümünden sonra sultana teslimi için Sultanın şahsi kitaplarını yazan hattatı Muhammed Mağribî'ye bırakmıştır¹⁷¹. Eserin bir bölümünü veya tamamını ya da tüm diğer eserleri birisine bırakıp ölümünden sonra hükümdara, devlet görevlerinden birisine veya bir yetkiliye bırakma geleneği Orta Çağ'da sıkça rastlanılan bir adettir. Bunun en önemli sebebi ise; yazarların eserlerinde bahsettikleri konular dolayısı ile tepki görebilecekleri endişeleridir.¹⁷² Vezîr eserinin bu son fasıllarını zamanın baskısı ve saltanatın düşmanları sebebiyle çektiği ıstıraptan dolayı yazdığını belirtmiştir. Bu sebeple eserin son kısımları çok daha sert ve serbesttir. Sözlerinde derin bir itikat sahibi ve itikadı uğruna ölüme doğru yürüyen bir adamın sesi işitilmektedir.¹⁷³ Eserin bir kısmının ölümünden sonra teslim edilmesi olayı Mâverdi'nin, el-Ahkâmü's-Sultaniyye adlı eserinin kendi ölümünden sonra teslimine benzemektedir. Bu gibi örneklere Orta Çağ'da sıkça rastlanmaktadır.

Yazar eserinin değeri konusunda hiç de mütevazı değildir. Ona göre her sultan ve her emirin bu eseri okumaktan ve anlamaktan başka çaresi yoktur. Anlatılanlardan da anlaşıldığı üzere Nizâmü'l-Mülk'ün metodunu tarihsel olarak nitelendirmek mümkündür. O neredeyse bütün hallerde, ileri sürmek üzere seçtiği bir prensibin doğruluğunu ispat etmek için gelenek ve tarihi olayları esas almıştır.¹⁷⁴

Sonuç

Bir devre damgasını vuran, Selçuklu kültür ve medeniyetinin kökleşip geniş sahalarda hayat bulmasını sağlayan Vezîr Nizâmü'l-Mülk; derin itikadı, çalışma azmi, yaptığı faaliyetler, devlet ve toplum hayatına yaptığı katkı ve sonraki dönemlerdeki devlet adamlarına bıraktığı nasihat kitabı ile yalnızca Türk-İslâm tarihi açısından değil aynı zamanda tüm doğu toplumlarının duygularına tercüman olacak, zaman zaman da onlara yol gösterecek bir eser bırakmış olması bakımından tarihimizde müstesna bir yer tutmaktadır. Koca bir imparatorluğun uzunca bir devresinde devletin ikinci adamı olmuş, hatta bazen birinci adamlık rolünü de üstlenmiş olan bu vezîr sadece siyâsî çalışmaları ile değil aynı zamanda dinî, sosyal, kültürel ve eğitim faaliyetlerinde de öncü rolü üstlenmiştir. Onun sosyal hayatta fakirleri gözetmek için gösterdiği çabalar da zamanın kaynakları tarafından övgüyle söz edilmiştir.

Uzunca bir devre damgasını vuran bu ünlü devlet ve siyaset adamının katilleri veya ölümünde rolü olanların bulunması ise tam bir netice vermemiştir. Devleti yönettiği dönem boyunca başta sultanlar olmak üzere birçok üst düzey devlet yöneticisi ve başta şîîler olmak üzere çok sayıda dinî grubun gazabını üstüne çekmesidir.

¹⁷¹V. Barthold, *age*, 27.

¹⁷²el-Mâverdi, Ebu'l Hasan Habib, *El-Ahkâmü's Sultaniyye*, Çev. Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1994), 21-22.

¹⁷³V. Barthold, *age*, 27.

¹⁷⁴Ertuğrul, *agm*, 273.

Kaynaklar

- Ahmed b. Mahmud. *Selçuk Nâme I*, Hazırlayan Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.
- Ahmed İbn'e Huseyin'e Kateb. *Tarikhk'e Jadid'e Yazd*, Edite Par; Iraj Afshar, Tehran 1966.
- Ahmed Çelebi. *Tarih'ut-Terbietet'il-İslâmiyye (İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi)*, Beyrut 1954, Türkçeye Tercüme Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınları, 1976.
- Almas, Turgun. *Uygurlar*, Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Banarlı, Nihat Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1, İstanbul: MEB, 1971.
- Barthold, V. Vladimirovich. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK, 1990.
- Barthold, Wilhem. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. Fuad Köprülü, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1977.
- Bosworth, C. E. "Nizamiyya", *The Encyclopaedia of Islam*, Volume 8, Edited by, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs and G. Lecomte, Leiden 1995, 71-72.
- , C. E. "Nizam al-Mulk, Abû Ali Al-Hasan Ali b. Ihsak al-Tusî", *The Encyclopaedia of Islam*, Volume 8, 69-73, Edited by, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs and G. Lecomte, Leiden 1995.
- Cahen, Claude, *İslâmiyet, (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, Çev. Esat Mermi Erendor, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.
- Çağatay, Neşet-İbrahim Agâh, Çubukçu. *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, 1995.
- Çubukçu, İbrahim Agâh. *Türk-İslâm Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler*, Ankara 1987.
- , *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara 1986.
- el-Bundarî. *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Usra, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Çev. Kıvameddin Burslan, 2. Baskı, Ankara: TTK, 1999.
- el-Mâverdi, Ebu'l Hasan Habib. *el-Ahkâmü's Sultaniye*, Çev. Ali Şafak, İstanbul. Bedir Yayınları, 1994.
- Ertuğrul, Ali."Bir Kaynak Olarak Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C.5, Edt. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 271-278.
- Hândmîr, Gıyâsüddin. *Düstûr el Vüzerâ*, Tashih eden, Said Nefisi, Tahran 2535.
- , *Târîhu Habibü's-Siyer fî Ahbârî Efrâdî Beşer*, C.2, Tahran: Kitabhâne-i Hayyam, Tahran 1333.
- Göksu, Erkan, *Firavun'un Tahtında Bir Selçuklu Sultanı*, Tokat 2012.
- Hâfız Ebrû, Şehâbeddîn Abdullah Hâfî. *Coğrafyayı Hâfız Ebrû*, C.3, Tashih, Sâdık Seccâci, Tahran 833.
- Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, Neşr. Abdu'l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1362.
- Havâfî, Fasih Ahmed b. Celâleddîn Muhammed, *Mücmel-i Fâsihî*. C.2, (Tsh. ve thş. M. Ferruh). Meşhed: Kitab Furuş-i Bastan, Tahran 1341.
- İbnü'l-Âdim. *Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler) (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, Çeviri, notlar ve açıklamalar, Ali Sevim, Ankara: TTK, 1989.

İbnu'l-Cevzî. *Mîr' Âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçim, Tercüme ve Değerlendirme, Ali Sevim, Ankara: TTK, 2011.

İbnu'l-Esîr, *El-Kâmil Fî't-Târih*, C.X, Çev. Hey'et, İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.

Juvani (Cüveynî), Ala-addin Ata-Malik, Genghis Khan (The History of The World Conqueror), (Translated from the text of Mizra Muhammed Qazvini by J. A. Boyle), England: Manchester Universty Press Unesco Publishing, 1997.

Kafesoğlu, İbrahim. “Nizâmü'l-Mülk”, *İ.A*, C.7, İstanbul 1988: MEB, 329-333.

-----, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1992.

Kolbaşı, Ahmet. “Irak Ve Horasan Selçukluları Tarihi Adlı Eserde Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Hakkında Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (2002): 205-224, Nevşehir.

Köymen, M. Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: TTK, 1989.

Köymen, M. Altay. “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Târîhî Rolü”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.5, Edt. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 265-270.

Menekşe, Ömer. “İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Maverdî ve Nizâmülmülk Örneği”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5:3 (2005): 193-211, Samsun.

Mîrhând, Seyyid Hamidüddîn Muhammed b. Burhaneddîn Havendşah b. Kemâleddîn. *Ravzâtü's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Müluk ve'l-Hulefa*, C.4, Tahran: Müessesesi-i Hayyam ve İntişârat-ı Pirûz, 1339.

Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddîn-i İsfîzârî. *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâf-ı Medineti Herât*, C.1, Tashih: Muhammed Kâzım İmam, Tahran 1338.

Nizâmü'l-Mül., *Siyâset-nâme*, Yayına Hazırlayan M. Altay Köymen, Ankara: TTK, 1999.

Nizâmü'l-Mülk. *Siyasetname*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, 5. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2003.

Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yay, 2002.

Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmülmülk”, *DİA*, C.33, İstanbul 2007, 194-196.

-----, “Nizâmiye Medresesi”, *DİA*, C.33, İstanbul 2007, 188-191.

Özgüdenli, Osman Gazi. *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.

Piyadeoğlu, Cihan. *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.

Rasony, Laszlo. *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1971.

Râvendî. *Râhatu's-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Çev. Ahmet Ateş, C.1, Ankara: TTK, 1999.

Raşid Al-Din Fazlallah. *Câmi'Al-Tevârih*, C.2, Cüz 5, Yayına Hazırlayan Ahmed Ateş, II. Baskı, Ankara: TTK, 1999.

Reşîdü'd-Din Fazlullâh. *Cami'ü't-Tevârih (Zikr-i Âli Selçûk)*, Yayına Hazırlayan Erkan Göksu-Hüseyin Güneş, Ankara 2010.

Sibt İbnu'l-Cevzî. *Mîr' Âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçim, Tercüme ve Değerlendirme, Ali Sevim, Ankara: TTK, 2011.

Sibt İbnu'l-Cevzî. *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Â'yan*, Neşr, Ali Sevim, Ankara: DTCF Yayınları, 1968.

Sadrüddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn el-Hüseyinî. *Ahbârü'd Devleti's Selçukiyye*, 2. Baskı, Çev. Necati Lugal, Ankara: TTK, 1999.

Şahin, Mustafa. *Sirâcu'l Mülûk, Siyâset-Name, Ahkâmü's-Sultaniyye ve Kutadgu Bilig'e Göre Hükümdar Dışındaki Üst Düzey Devlet Görevlilerinin Karşılaştırılması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007.

Sevim, Ali. "İbnü'l-Kalânîsi'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I (H. 436-500=1044/45-1106/1117)", *Belgeler* 29: 33 (2008), 1-42, Ankara.

-----, "İbnü'l-Cevzi'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)", *Belgeler* 26: 30 (2005) İstanbul.

Sevim, Ali. "Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Â'yan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, II Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, 29: 23 (1998) Ankara: TTK Yayınları

Taneri, Aydın. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik, *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5: 8 (1967), 75-186, Ankara.

Turan, Osman. *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 12. Baskı, İstanbul 2010.

-----, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 6. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1988.

Uğur, Ahmet. *İslâm Kurumları ve Medeniyet Tarihi Ders Notları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1990.